



ERONDA OQ INQILOB BOSHLANISHINING ASOSIY SABABLARI: TARIXIY, IJTIMOIIY VA GEOSIYOSIY OMILLAR TAHLILI

Xazratov Shuxrat Shavkat o'g'li

*Renessans universiteti ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası
katta o'qituvchisi*

ANNOTATSIYA. Ushbu maqola 1963-yilda Eron shohligida e'lon qilingan "Oq inqilob"ning boshlanish sabablarini ko'p qirrali tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Eron jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy qarama-qarshiliklari, 1953-yilgi to'ntarishning uzoq muddatli oqibatlari, agrar muammolar, AQSh bosimi, kommunistik harakatning kuchayishi va shoh Pahlaviyning ichki siyosiy maqsadlari kabi omillar sistematik ravishda ko'rib chiqiladi. Maqolada Oq inqilob nafaqat islohotlar to'plami, balki siyosiy omon qolish va hokimiyatni mustahkamlash strategiyasi sifatida ham tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Oq inqilob, Muhammadriyo Pahlaviy, agrar islohot, AQSh-Eron munosabatlari, Tudeh partiyasi, Milliy front, modernizatsiya sabablari, feodal tuzum, Sovuq urush, siyosiy barqarorlik.

1. KIRISH: ISLOHOTLAR ZARURIYATINING TARIXIY ZAMINLARI

1963-yil 26-yanvarda Eron shohligida e'lon qilingan "Oq inqilob" — rasman "Shoh va xalq inqilobi" deb nomlangan — XX asr Eron tarixining eng ko'p muhokama qilingan siyosiy hodisalaridan biriga aylandi. Tadqiqotchilar bu islohotlar majmuini turlicha talqin qildi: bir qism olimlar uni chinakam modernizatsiya harakati sifatida, boshqalari esa hokimiyatni saqlab qolishga qaratilgan siyosiy manoevre sifatida baholadi. Biroq sabablar tahlilida ko'pchilik mutaxassislar bir fikrga qo'shiladi: Oq inqilob birgina omil emas, balki bir necha ichki va tashqi kuchlarning bir vaqtda ta'siri mahsuli sifatida yuzaga keldi.

Eron 1960-yillar boshiga kelib o'ta murakkab ijtimoiy manzarani namoyon qilardi. Bir tomondan — neft daromadlarining o'sishi va shaharlardagi modernizatsiya jarayoni; ikkinchi tomondan — qishloq aholisining kambag'alligi va feodal yer egaligidan noroziligi; uchinchi tomondan — g'arb bilan ittifoqdoshi bo'lgan shoh hukumatiga qarshi muxolifat kuchlarining uyushishi. Shu murakkab zamindan turib Oq inqilobning boshlanish sabablarini tizimli o'rganish tadqiqotning asosiy vazifasini tashkil etadi.

Ushbu tadqiqot sabablarni besh asosiy guruhga ajratib tahlil qiladi: (1) ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmaviy sabablar; (2) siyosiy legitimlik inqirozi; (3) tashqi — birinchi navbatda AQSh — bosimi; (4) kommunistik xavfni bartaraf etish zarurati; (5) shoh Pahlaviyning shaxsiy hokimiyat strategiyasi. Ushbu omillarning o'zaro ta'siri natijasida islohotlar 1963-yilga kelib muqarrar tus oldi.

2. AGRAR INQIROZ VA FEODAL TUZUMNING TANAZZULI

Oq inqilobning iqtisodiy sabablarini tushunish uchun Eron qishloq xo'jaligining inqirozli holatini tushunish zarur. 1960-yillar boshida Eron aholisining taxminan 65-70 foizi qishloqda



yashardi va ularning aksariyati feodal yer egaligi tizimi — "xordagi" (xorde-malik) va yirik mulkdorlar (xon va agalar) nazorati ostida og'ir hayot kechirdi. Dehqonlarning 90 foiziga yaqini o'z yeriga ega emas, ular hosil yig'imining katta qismini yer egalarga berishi shart edi.

Bu feodal tuzum bir necha jihatdan inqirozga uchragan edi. Birinchidan, qishloq xo'jaligi unumdorligi pasayib borardi — eski dehqonchilik usullari, suv taqchilligi va investitsiyalar yo'qligi sababli. Ikkinchidan, shaharlardagi ish o'rinlariga intiluvchi qishloq yoshlari ko'chib ketishi natijasida ish kuchi taqchilligi yuzaga kelardi. Uchinchidan, yirik yer egalari o'z mulklarini zamonaviy usulda boshqarishga qiziqmas, daromadni esa ko'pincha Tehronda sarflar edi. Bu tuzum iqtisodiy jihatdan samarasiz va ijtimoiy jihatdan portlash arafasida edi.

Yirik yer egalari — ko'pincha qudratli feodal sulolalar vakillari — ayni vaqtda Majlisdagi kuchli siyosiy lobbichilik guruhini ham tashkil etardi. Ular islohotlarga qarshi Majlisda muvaffaqiyatli to'siq bo'lib kelgan edi. Shoh Pahlaviy esa konstitutsiyaviy vakolatlari cheklangan bo'lgani uchun Majlisni chetlab o'tib, to'g'ridan-to'g'ri xalqqa murojaat qila olmasdi. Agrar inqiroz va feodal tuzumning siyosiy mustahkamligi bir-birini kuchaytiruvchi ikki omil sifatida Oq inqilob zaruriyatini yuzaga keltirdi.

3. 1953-YIL TO'NTARISHI VA SIYOSIY LEGITIMLIK INQIROZI

1953-yilgi to'ntarish Pahlaviy rejimining siyosiy legitimligini jiddiy shikastladi. Mossadeqning ag'darilishi va AQSh-Britaniya aralashuvining keyinchalik fosh etilishi shoh hukumatini milliy harakat va ziyoliylar ko'zida xorijiy manfaatlarning qo'g'irchoqiga aylantirdi. Bu tarixiy jarohat 1960-yillarga kelib ham siyosiy xotirada tirik edi va rejimga nisbatan chuqur ishonchsizlik hissiyatini saqlab turardi.

1960–1961-yillardagi parlamenti saylovi firibgarliklari bilan o'tdi degan keng tarqalgan ishonch yangi norozilik to'lqinini keltirib chiqardi. Milliy front va mustaqil siyosiy harakatlar ko'chaga chiqdi; universitetlarda namoyishlar bo'ldi. Shoh 1961-yilda parlamentni tarqatib yuborishga majbur bo'ldi va Ali Amini boshchiligida islohotchi hukumat tuzdi. Ammo Amini hukumati ham barqaror siyosiy asosga ega emas edi — u shoh va muxolifat o'rtasida siqilib qoldi hamda 1962-yilda iste'foga chiqdi.

Legitimlik inqirozining yana bir o'lchami — intellektual va madaniy sohada ko'rinar edi. Jalal Ali Ahmad kabi yozuvchilar "G'arbzadagi" — g'arb ta'siriga ko'r-ko'rona berilib ketish haqidagi muammoni o'rta qo'ydi. Bu g'oya ziyoliylar orasida keng tarqalib, Pahlaviy modernizatsiya loyihasiga nisbatan ideologik muqobil shakllantirishga hissa qo'shdi. Demak, shoh islohotlar e'lon qilmasa, siyosiy va ma'naviy jihatdan yanada zaiflarib boraverar edi.

4. AQSh BOSIMI VA "YANGI CHEGARA" SIYOSATI

Tashqi omillar orasida AQSh ta'siri alohida o'rin egallaydi. 1961-yilda Prezident Jon F. Kennedi ma'muriyati hokimiyatga kelgach, Sovuq urush sharoitida rivojlanayotgan mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni qo'llab-quvvatlash siyosatini e'lon qildi. Kennedining "Yangi chegara" (New Frontier) va keyinchalik "Progress uchun ittifoq" (Alliance for Progress) dasturlari shunday islohotlar amalga oshirilmasa kommunistik harakatlar kuchayishini oldini olish mumkin emasligini ta'kidlardi.





AQSh ma'muriyati Eronni strategik jihatdan muhim ittifoqdosh sifatida ko'rgan holda, shoh rejimining beqarorlashish xavfidan xavotirda edi. Vashington shoh hukumatiga agrar islohot va siyosiy liberalizatsiyani amalga oshirmasdan uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlab bo'lmasligini ochiq bildirib boshladi. Kennedi ma'muriyatining vakillaridan biri 1962-yilda Tehroniga tashrif buyurib, islohotlar yo'lida bosim o'tkaza olmasa AQSh moliyaviy yordamini kamaytirishi mumkinligi haqida ishora qildi.

Biroq AQSh bosimini yagona hal qiluvchi omil deb ko'rish ham xato bo'lur edi. Shoh Pahlaviy tashqi bosimni o'z strategiyasiga mos tarzda qabul qildi — u AQSh yordamini islohotlar uchun ichki muxolifatga qarshi karta sifatida ishlatdi. Yirik yer egalari qarshi turganida u AQSh yordamiga tayanayotganligini, diniy konservatorlarga nisbatan esa zamonaviy rivojlanish yo'lini tanlayotganligini ko'rsatdi. Bu o'ziga xos ikki tomonlama muvozanat siyosati edi.

5. KOMMUNISTIK XAVF VA ICHKI SIYOSIY RAQOBAT

1953-yildan keyin rasman taqiqlangan Tudeh partiyasi yer ostida faoliyatini davom ettirdi. 1960-yillar boshiga kelib chap qanotli g'oyalar — ayniqsa universitetlarda — yangi avlod o'rtasida keng tarqala boshladi. Yaqin qo'shni Iroqda 1958-yilda monarxiyaning ag'darilishi va inqilobiy hukumatning o'rnatilishi Pahlaviy rejimiga ham bunday tahdid real ekanini ko'rsatib berdi. Kuba inqilobi (1959) va uning xalqaro aks-sadosi ham bu xavfni yanada kuchaytirdi.

Shoh hukumatining tahlillariga ko'ra, agrar islohot amalga oshirilmasa dehqonlar kommunistik tashviqotga ko'proq moyil bo'lishi mumkin edi. Feodal mulkdorlarga yerni tortib olib, uni dehqonlarga berish — bu nafaqat ijtimoiy adolat, balki qishloq aholisini kommunistik ta'sirdan himoyalashning samarali vositasi sifatida ham ko'rib chiqildi. Shu mantiq bilan yer islohoti Oq inqilobning markaziy dasturlaridan biriga aylandi.

Ichki siyosiy raqobat ham muhim omil edi. Yirik yer egalari — an'anaviy elita — Majlisda kuchli mavqega ega bo'lib, shoh hokimiyatini cheklab turardi. Ularni iqtisodiy jihatdan kuchsizlantirish va Majlisdagi ta'sirini yo'qotish orqali shoh markaziy hokimiyatni mustahkamlashi mumkin edi. Agrar islohot shu ma'noda siyosiy raqiblarning iqtisodiy asosini parchalashning strategik vositasi funksiyasini ham bajarardi.

6. SHOH PAHLAVIYNING SHAXSIY HOKIMIYAT STRATEGIYASI

Oq inqilobning boshlanishida shoh Muhammadriyo Pahlaviyning shaxsiy ambitsiyalari va hokimiyat konsolidatsiya strategiyasi ham hal qiluvchi omil bo'ldi. 1953-yilgi to'ntarishdan keyin shoh rasmiy jihatdan mutlaq monarx bo'lsa-da, amalda u ikkita kuchli guruh — yirik yer egalari va ulamolar — bilan doimiy siyosiy murosada yashashi lozim edi. Bu cheklovlarni ortidan silkitib tashlash va "kuchli hukmdor" obrazini shakllantirishga intilish shohning siyosiy psixologiyasida markaziy o'rin egallagan edi.

Shoh Oq inqilobni referendum orqali e'lon qilish yo'lini tanladi — bu Majlisni (parlamentni) chetlab o'tib, to'g'ridan-to'g'ri xalqqa murojaat qilishning siyosiy usuli edi. 1963-yil 26-yanvarda o'tkazilgan referendum rasmiy natijalariga ko'ra 99 foiz qo'llab-quvvatlash bilan o'tdi. Garchi bu raqamning haqiqiyliги shubhali bo'lsa-da, siyosiy jihatdan u





shohga parlamentdan mustaqil ommaviy mandatga ega ekanligini ko'rsatish imkonini berdi. Bu konstitutsiyaviy cheklovlarni amalda bekor qiluvchi siyosiy manevr edi.

Shoh o'z islohotlarini jahon miqyosida nufuz qozonish vositasi sifatida ham ko'rdi. "Buyuk sivilizatsiya" (Tamaddun-e Bozorg) g'oyasi — Eron qadimgi ulug'vorligiga qaytib, zamonaviy kuchga aylanishi — shohning shaxsiy siyosiy loyihasi edi. Oq inqilob bu loyihaaning amaliy qadamidir: u Eroni Yaqin Sharqdagi birinchi islohot qilgan mamlakatga, shohni esa tarixiy islohotchi hukmdorga aylantirishga mo'ljallangan edi. Bu strategiya ichki hokimiyat mustahkamlanishi bilan tashqi obro'-e'tiborni bir vaqtda oshirishga qaratilgan edi.

7. XULOSA: SABABLAR SINTEZI VA TARIXIY BAHOLASH

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Oq inqilobning boshlanishi birgina sabab yoki omilga bog'liq emas — u ichki va tashqi, tuzilmaviy va shaxsiy, iqtisodiy va mafkuraviy omillarning bir vaqtda ta'siri natijasida yuzaga kelgan ko'p qirrali tarixiy hodisadir. Agrar inqiroz islohotlarning ob'ektiv zaruriyatini yaratgan bo'lsa, 1953-yilgi to'ntarishdan keyin shakllangan legitimlik inqirozi uni siyosiy jihatdan muqarrar qildi. AQSh bosimi va kommunistik xavf tashqi turtki vazifasini o'tadi, shoh Pahlaviyning hokimiyat strategiyasi esa islohotlarning shakli va yo'nalishini belgiladi.

Shu sintezdan kelib chiqib quyidagi fundamental xulosaga kelish mumkin: Oq inqilob bir vaqtning o'zida ham chin islohotlar harakati, ham siyosiy omon qolish strategiyasi edi. Bu ikkilik uni keyinchalik ham muvaffaqiyatsizlikka mahkum qildi: islohotlar chinakam ijtimoiy o'zgarish yaratish o'rniga hokimiyat konsolidatsiyasiga xizmat qilgan holda, an'anaviy kuchlarning (ulamolar) qattiq qarshiligini uyg'otdi va pirovardida 1979-yilgi Islom inqilobiga yo'l ochdi.

Zamonaviy siyosatshunoslik uchun ushbu tarixiy tajriba muhim metodologik saboq beradi: islohotlarning boshlanish sabablari ularning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini ko'p jihatdan oldindan belgilab beradi. Agar islohotlar jamiyatning keng qatlamlari bilan muloqot asosida emas, balki yuqoridan siyosiy zaruriyat yoki tashqi bosim tufayli amalga oshirilsa, ularning barqaror ijtimoiy o'zgarish yaratishi cheklangan bo'ladi. Eron tajribasi bu qonuniyatning eng yaqqol tarixiy isbotlaridan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abrahamian, E. (1982). Iran Between Two Revolutions. Princeton University Press.
2. Alam, A. (1991). The Shah and I: The Confidential Diary of Iran's Royal Court. St. Martin's Press.
3. Ansari, A. M. (2003). Modern Iran since 1921: The Pahlavis and After. Longman, London.
4. Bill, J. A. (1988). The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations. Yale University Press.



5. Cottam, R. W. (1979). Nationalism in Iran: Updated through 1978. University of Pittsburgh Press.
6. Halliday, F. (1979). Iran: Dictatorship and Development. Penguin Books, London.
7. Katouzian, H. (2010). The Persians: Ancient, Medieval and Modern Iran. Yale University Press.
8. Keddie, N. R. (2003). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. Yale University Press.
9. Lambton, A. K. S. (1969). The Persian Land Reform, 1962–1966. Clarendon Press, Oxford.
10. Milani, A. (2011). The Shah. Palgrave Macmillan, New York.
11. Moghadam, V. M. (1989). One Revolution or Two? The Iranian Revolution and the Islamic Republic. Socialist Register.
12. Parsa, M. (1989). Social Origins of the Iranian Revolution. Rutgers University Press.
13. Zonis, M. (1971). The Political Elite of Iran. Princeton University Press.
14. Azimi, F. (2008). The Quest for Democracy in Iran. Harvard University Press.

